

ЗАГАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ ЗАСОБАМИ ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ).

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. У шкільні роки при сприятливих умовах інтенсивно розвивається інтелектуальна й емоційно-вольова сфера дитини, закладаються основи правильного ставлення до предметів і явищ навколишньої дійсності.

Важливий фактор впливу на дітей – систематична, цілеспрямована освітньо-виховна робота, в якій особливе місце займає процес ознайомлення з природою.

Багато прогресивних учених та методистів минулого неодноразово підкреслювали важливість організації природничих екскурсій. Це такі відомі вчені як Вахтеров В.П., Герд О.Я., Зуєв В.Ф., Новиков Н.І., Скаткін М.Н., Ушинський К.Д. та ін.

Проте, враховуючи високу ефективність правильно організованої екскурсії, вчителю доцільно використовувати кожен можливість для екскурсійного вивчення навколишнього світу, питань взаємовідносин людини і природи.

З огляду на це, **метою статті** є аналіз екскурсій у природу як одного з ключових аспектів природничої освіти учнів, їх відповідального ставлення до природного середовища.

Виклад основного матеріалу. Традиційно екскурсію відносять до допоміжних форм навчальної роботи, що доповнює класно-урочну діяльність учнів. Слово екскурсія (excursio) латинського походження і в перекладі на українську мову означає «вилазка», «поїздка», відвідування будь-якого місця або об'єкта з метою його вивчення. У цьому випадку під екскурсією розуміється така форма організації навчання, при якій учні сприймають знання шляхом відвідування місця розташування досліджуваних об'єктів

(природа, заводи, історичні пам'ятки) і безпосереднього ознайомлення з ними. Тобто екскурсія забезпечує учням знайомство з реальними предметами і явищами в їх природному оточенні.

Вивчення природи не можна уявити собі без безпосереднього спостереження та дослідження предметів і явищ природи. Тому в практиці викладання природознавства велике місце займають екскурсії в природу. Систематичне проведення екскурсій – необхідна умова формування природничо-наукових знань.

Екскурсія є досить ефективною формою організації навчальної роботи і виконує ряд істотних дидактичних функцій:

- за допомогою екскурсій реалізується принцип наочності навчання, учні безпосередньо знайомляться з досліджуваними предметами і явищами;
- екскурсії дозволяють підвищувати науковість навчання і зміцнювати його зв'язок з життям, з практикою, сприяють вивченню явищ і процесів у реальності, взаємозв'язку і взаємозалежності, формуванню наукового світогляду;
- екскурсії виконують важливу роль у професійній орієнтації учнів на виробничу діяльність та ознайомленні їх з працею і справами працівників промисловості і сільського господарства;
- екскурсії сприяють формуванню пізнавальних і колективістичних інтересів, позитивних якостей особистості.

До середини XIX ст. екскурсії мали вигляд прогулянки з метою ознайомлення учнів з рослинами та тваринами, формування навичок відповідального ставлення до природи. У вільні від занять дні організовувалися навчальні прогулянки. Такі екскурсії не були пов'язані з вивченням програмного матеріалу. Їх загальною метою було «збирання комах, квітів, листя з дерев» [1, с. 35]. У результаті учні більш уважно ставилися до пояснень вчителя на уроках з природничих предметів.

Суттєвий внесок у розробку теорії і методики навчальних екскурсій зробили Герд О.Я., Семенов Д.Д., Ушинський К.Д., Яната О.А., які розглядали екскурсії як важливе джерело знань дітей, розвитку їх мислення.

Зокрема, К.Д. Ушинський наголошував, що чудовий краєвид має такий великий виховний вплив на розвиток молоді душі, з яким важко змагатися педагогу. За його словами: «...День, проведений дитиною серед гаїв і полів, вартий багатьох тижнів, проведених на навчальній лаві». [6, с. 87] Екскурсії мають велике навчально-виховне значення. Без проведення відповідних екскурсій вивчення природничого матеріалу набуває схоластичного характеру. Екскурсії цінні тим, що на відміну від уроків у класі, учні можуть сприймати природу безпосередньо різними органами чуттів. Діти бачать об'єкти в природному середовищі, спостерігають взаємозв'язок рослин і ґрунту, тварин і рослин. Це дає можливість сформулювати уявлення про природу як єдине ціле, в якому всі елементи перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи природний ланцюг.

Ідеї К.Д. Ушинського сприяли розвитку екскурсійної справи в школах того часу. Під його впливом в 60-70-х рр. ХІХ ст. з'явилися посібники з географії. Так, у 1860 р. вийшов посібник Д.Д. Семенова «Уроки географії», перший посібник з географії Росії, який базувався на батьківщинознавчому принципі. У передмові до підручника автор писав: «Краще всього починати викладання географії з околиці тієї місцевості, на якій живуть учні ... За допомогою порівнянь близьких предметів з віддаленими, за допомогою цікавих розповідей діти непомітно отримують найвірніші поняття різних явищ природи ...»[4, с. 55-56].

Весь курс Батьківщинознавства Д.Д. Семенов пропонував пройти за два роки. На першому році, вчитель «говорить тільки про те, що доступно дітям і поступово переходить від найлегшого до більш важкого, від знайомого до незнайомого ...». На другому році «всі уривчасті відомості зводяться в одну цілісну картину, в зв'язний опис цілого краю» [4, с. 57].

У курсі Батьківщинознавство основну увагу потрібно було звертати на різні явища життя рослин і тварин. Особливо на ті, які розкривають вплив географічного середовища, ґрунту, світла, тепла. Первинна географія настільки перепліталася з природознавством, що межу між ними провести неможна. Доцільно звернути увагу на те, що навчання дитини з культурної географії проводив спеціаліст з природознавства, а саме ґрунтовно знайомив з природою місцевості. В усіх навчальних закладах, де викладалося природознавство, воно обов'язково викладалося паралельно курсу географії.

Заняття з географії фахівці радили розпочинати, раніше, ніж зазвичай. Систематичне спостереження за явищами природи: рух сонця та луни, кругообіг води у природі, життя річок, озер, болот, зміни у твердій оболонці Землі, факти з життя тварин і рослин, а також різні вияви праці людини – це все цікавило дитину. За такою методикою викладання підручник був не потрібен. Тільки живе спілкування з навколишньою природою було єдиним збудником мислення, та давало матеріал для подальшої роботи, яку учні виконували під керівництвом викладача. Із метою розвитку допитливості та самостійності радилось привчати її спостерігати явища природи, самостійно шукати відповіді на поставлені вчителем питання. Потрібно ставити питання учням, але вчитель не повинен відповідати, учні самостійно шукати відповідь. В такий спосіб дитина міцніше запам'ятовує інформацію, яку самостійно здобувала.

Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про те, що цікавими були спостереження учнів за нічним небом. Ці спостереження рекомендувалося проводити круглий рік. Учні з задоволенням ставили дорослим запитання, читали книжки, присвячені небесним явищам. Якщо діти цікавилися зазначеними фактами, тоді викладач повинен був направити у правильному напрямку їх допитливість та допомогти в організації спостережень. Так, можна було звернути увагу дитини на атмосферні явища, що відбувалися перед її очима, зокрема, на вітер, як рух повітря. Дуже корисно було змайструвати простий флюгер та спостерігати по ньому

спрямовування вітру. Важливими були і спостереження явищ, які залежали від вітру – наводнення річок, робота вітру на піщаних берегах та зимові замети. Варто було детально звернути увагу і на різні моменти кругообігу води в атмосфері. При розгляді географічних питань, потрібно було надавати відомості з природознавства, а саме: дія тепла, три стани води в природі, перехід рідини у пар і у твердий стан, розширення предметів під дією тепла та побудова термометра. Корисним було створення саморобного термометра, та щоденна перевірка показників.

Що стосується кругообігу води у природі, дітей, насамперед, цікавили хмари та різні форми атмосферних опадів. Дуже повчальними були спостереження у містах багатих на опади.

Корисними також були виміри кількості вологи у дощомірі. Цікавою для учнів була історія краплини води. Починати рекомендувалося з появи її на земній поверхні до випаровування. Повчальними були і спостереження над коливанням рівня річок у спекотні і сухі, й прохолодні та дощові дні. Для цього використовували заміри глибини невеликих річок. Учні цікавились і сніговим покривом, явищами утворення й таяння снігу.

Розглядаючи явище вивітрювання, у місцевості з гранітами, легко можна було пояснити походження піску та глини. До всього курсу дитина збирала відповідні колекції.

Вивчення й узагальнення науково-педагогічних матеріалів свідчить про те, що у статтях, надрукованих у журналі «Вчитель» за 1866 р. представлено методичні розробки зразкових екскурсійних тем. У зимовий час організовували екскурсії учителі в ліс, з метою проведення детального обстеження дерев. Вивчення лісу зимою давало матеріал і для уроків зоології (зимові жителі лісу), і для уроків географії (знайомство з природою північних країн).

Під час екскурсій на колгоспні поля, тваринницькі ферми, дослідні сільськогосподарські станції діти знайомились з культурними рослинами і бур'янами, свійськими тваринами, і сільськогосподарською технікою,

трудовою діяльністю людей. Діти переконувалися в тому, що для підвищення ефективності виробництва, поліпшення умов праці людина використовує результати наукових досліджень. Отже, екскурсії були однією з форм поєднання навчання з життям, з практикою.

Важливий внесок у розробку теорії і практики екскурсійної справи вніс великий російський методист-природознавець О. Я. Герд. У книзі «Уроки мінералогії» науковець дав ряд методичних вказівок до проведення екскурсій, у яких вказав, що викладач не повинен дотримуватися на екскурсії однієї вузької теми; він повинен сприяти тому, щоб матеріал екскурсій був спрямований на загальний розвиток дітей., На його думку, викладач не повинен відхиляти дітей від питань, що цікавлять їх з інших галузей знань, а, навпаки, заохочувати такі питання. У всіх випадках, слід задовольняти дитячу допитливість. У праці «Наочні уроки» О. Я. Герд рекомендував проводити екскурсії після закінчення кожного розділу курсу. [2, 45с.]

На початку ХХ ст. змінилась мета викладання природничих дисциплін. У нових програмах складених Д.М. Кайгородовим основною метою стало оздоровлення підростаючих поколінь природою.

З метою ліквідації споживацького ставлення до природи видатний український педагог-природознавець О.А. Яната наголошував на необхідності під час екскурсій збуджувати і підтримувати зацікавленість учня в пізнанні навколишнього світу.

На його думку, перевага екскурсій, полягала в наступному: наочності і різноманітності об'єктів вивчення; високій емоційності; поєднанні розумових навантажень з фізичними. Педагог підкреслював, що екскурсії не повинні бути масовими і організовувати їх слід за раніше наміченими маршрутами. Важливим засобом розвитку екологічної культури учнів найдосконалішою формою наочного методу, О.А. Яната вважав проведення ботанічних екскурсій у світ живої природи, які не тільки полегшують засвоєння знань, а й є джерелом для більшої кількості цих знань, основою, на якій можна будувати систему з різних галузей знань. На думку О.А. Янати, могутній

потенціал екскурсій, полягає у вихованні любові до Батьківщини, сприянні зміцненню фізичного й психічного здоров'я учнів, розвитку естетичних і моральних якостей особистості. [5]

Все це спонукало вченого до створення ґрунтового посібника з методики проведення екскурсій «Програми ботанічних екскурсій в околицях м. Миколаєва». В основу його написання покладено краєзнавчий принцип, за переконанням автора, несе високий морально-естетичний потенціал, оскільки передбачає вивчення близького природного оточення; має на меті виховувати любов до природи шляхом участі в суспільно-корисній праці з її догляду та захисту.

Висновки. Отже, екскурсії виступають ефективним виховним заходом, як в громадському, так і в особистісному розвитку учнівської молоді, дають великий простір для прояву її самодіяльності. Екскурсії також дають хороший матеріал для розвитку в учнів здатності сприйняття краси природи. Звичайно надати таке направлення може лише той, хто сам має здатність відчувати красу та переживати прекрасні емоції, тобто екскурсії завжди передбачають педагогічне керівництво. Наявність педагогічного керівництва під час екскурсії дозволяє здійснювати тісний взаємозв'язок навчання з життям, з практикою виховання.

Література.

1. Історія екскурсійної справи в Україні: [Навч. посібник] / В.К. Федорченко, О.М. Костюкова, Т.А. Дворова., М.М. Олексієнко – К.: Кондор. – 2004. – 164 с.
2. Герд А. Я. Избранные педагогические труды/ А.Я.Герд – М., 1953. – 190 с.
3. Половцов В. В. Основы общей методики естествознания/ В. В. Половцов. – СПб.: Типография И.Д.Сытина. – 1907. – 240с.
4. Семенов Д. Д. Педагогические заметки для учителей / Д Д. Семенов Избр. Пед. Соч. М.: Изд-во АПН РСФСР – 1953. – 180 с.

5. Отчет Николаевс кого общества любителей природы за 1908/09 г. // Природа. – 910. – № 1. – С. 110-111.

6. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / К. Д. Ушинский. – М.: Учпедгиз. – 1853 – 265 с.

Стаття присвячена аналізу питань виникнення та проведення екскурсій з природознавства у вітчизняних гімназіях в історичному аспекті. Схарактеризовано погляди вітчизняних учених на роль екскурсій та вимоги до екскурсій як засобу загального розвитку дитини.

Ключові слова: екскурсія, учень, завдання, природознавство.

Статья посвящена анализу вопросов возникновения и проведения экскурсий по природоведению в отечественных гимназиях в историческом аспекте. Охарактеризовано взгляды отечественных ученых на роль экскурсий и требования к экскурсиям как средству общего развития ребенка.

Ключевые слова: экскурсия, ученик, задание, природоведение.

The article is devoted the analysis of questions of origin and leadthrough of excursions on natural history in domestic gymnasia in a historical aspect. The looks of domestic scientists are described to the role of excursions and requirement to the excursions as mean of general development of child.

Key words: excursion, student, task, natural history